

Antoni Sułek

Uniwersytet Warszawski

POLSKI SZLAK *THE AMERICAN SOLDIER* PRZYCZYNEK DO HISTORII WĘDRÓWEK IDEI SOCJOLOGICZNYCH*

Pamięci Zygmunta Gostkowskiego

Badania zespołu Samuela Stouffera nad armią amerykańską w czasie II wojny światowej i książka *The American Soldier* (1949–1950) odegrały ważną rolę w rozwoju i instytucjonalizacji empirycznych badań społecznych w Stanach Zjednoczonych i w innych krajach. W artykule opisano recepcję i wpływ tej książki na socjologię daleko od USA – w Polsce. Oprócz opisu historycznego artykuł zawiera także materiał do uogólniającej analizy dyfuzji idei socjologicznych.

Główne pojęcia: *The American Soldier*; Samuel Stouffer; empiryczne badania społeczne; socjologia polska; dyfuzja idei socjologicznych.

Wiosną 1945 roku oddziały zwycięskiej Armii Stanów Zjednoczonych zatrzymały się na Łabie, w środku Niemiec. Granica, która oddzielała państwo Karola Wielkiego od plemion słowiańskich, a w czasach Maksa Webera rozdzielała Niemcy nowoczesnego industrializmu od Niemiec tradycyjnych majątków rolnych, stała się linią demarkacyjną między krajami komunistycznymi a „wolnym światem”. Wielu Polaków żałowało, że żołnierze amerykańscy nie poszli dalej na wschód¹. Ale jeden poszedł – był to *The American Soldier*, dzieło Sekcji badawczej Samuela Stouffera. O jego szlaku, naukowym, nie zaś bojowym będzie to opowieść.

Badania Sekcji Stouffera nad armią amerykańską w czasie II wojny światowej były pomyślane jako zadanie z zakresu inżynierii praktycznej, a nie jako

Institut Socjologii UW; e-mail: suleka@is.uw.edu.pl.

* Praca napisana w ramach projektu badawczego „W kręgu Stanisława Ossowskiego” (Narodowy Program Rozwoju Humanistyki 0056/NPRH3/H111/82/2014) i przedstawiona na konferencji Komitetu Badawczego Historii Socjologii ISA „Monuments, Relics and Revivals”, UW, 6–8 lipca 2016. Romanowi Frąckowskiemu z biblioteki Rutgers University dziękuję za pomoc w dotarciu do trudno w Polsce dostępnych publikacji amerykańskich, a Ośrodkowi Informacji Naukowej Centralnej Biblioteki Wojskowej – do publikacji radzieckich.

¹ Dowodem entuzjazm, z jakim we wrześniu 1945 roku ich dowódca był witany przez mieszkańców ruin Warszawy; zob. Gen. Eisenhower w Warszawie (<http://www.kronikarp.pl/szukaj,18348,tag-689507,strona-1>).

studium naukowe. Ich celem było szybkie dostarczenie dowództwu rzetelnych informacji o postawach żołnierzy, miały one pomóc w podejmowaniu decyzji z zakresu zarządzania i dowodzenia wojskiem. W perspektywie ogólniejszej badania pomagały w przejściu – w warunkach wojny – armii z modelu autorytarnego na menedżerski, w zastępowaniu posłuszeństwa przez morale. Inżynieria i nauka inspirują się nawzajem: wydane w latach 1949–1950 cztery tomy *Studies in Social Psychology in World War II* są dziś powszechnie uważane nie tylko za fundamentalne badania socjologii wojska, ale i za jedno z założycielskich badań i dzieł socjologii empirycznej, odegrały one ważną rolę w rozwoju i instytucjonalizacji empirycznych badań społecznych (Converse 1987; Platt 1996; Schwebber 2002; Jeřabek 2014). Dla socjologii ilościowej *Żołnierz amerykański* jest tym, czym dla socjologii jakościowej *Chłop polski, w Europie i Ameryce*.

Ściślej, *The American Soldier* to tytuł tylko dwóch pierwszych tomów *Studies* (Stouffer i in. 1949a,b), ale potocznie tak nazywa się całość dzieła zespołu Stouffera, a więc także *Experiments on Mass Communication* (Hovland i in. 1949) oraz *Measurement and Prediction* (Stouffer i in. 1950)². Niedawno wydana treściwa monografia Josepha Ryana (2013) *Samuel Stouffer and the GI Survey* pokazuje historię i recepcję tego badania i tej książki w Stanach Zjednoczonych. Ten artykuł idzie krok dalej – bada ich recepcję i wpływ daleko od Ameryki, w Polsce. Ma on też sens ogólniejszy – na przykładzie klasycznego studium z socjologii empirycznej pokazuje, jak, jakimi drogami nowe idee socjologiczne wędrują po świecie³.

Praca opiera się na badaniach tekstowych i kwerendach bibliotecznych, kierowanych i wspomaganych pamięcią własną; socjologię studiowałem na Uniwersytecie Warszawskim w latach sześćdziesiątych XX wieku, w okresie, gdy jego Wydział Filozoficzny wyraźnie dominował intelektualnie na polu socjologii w Polsce, a *The American Soldier* był wyraźnie obecny w dyskursie socjologów.

Od wojny do postalinowskiej odwilży

Przed II wojną światową socjologia w Polsce, wsparta na tradycji sięgającej XIX wieku, należała do lepiej rozwiniętych w Europie. Poniosła ciężkie straty w czasie wojny, ale po wojnie badania socjologiczne w Polsce odżyły, podobnie jak przed wojną były to zwykle terenowe studia przypadków i badania

² Oryginalne raporty cząstkowe i zbiory danych z badań Sekcji Stouffera dostępne są elektronicznie w Roper Center na Cornell University (<http://ropercenter.cornell.edu/american-soldiers-studies-wwii>).

³ Jest to trzeci przyczynek do historii dyfuzji klasycznych dzieł socjologii empirycznej w Polsce; dwa poprzednie dotyczyły *Die Arbeitslosen von Marienthal* Marie Jahody, Paula Lazarsfelda i Hansa Zeisla oraz *Le suicide* Émile'a Durkheima (Sulek 2011a).

biograficzne. Na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych, wraz z konsolidacją władzy komunistycznej nauczanie socjologii na uniwersytetach i badania społeczne zostały jednak przerwane, gdyż socjologię uznano za naukę burżuazyjną, miał ją zastąpić materializm historyczny (Kraśko 1996: 121–150). W tym krótkim okresie nie zdążyła do Polski dotrzeć wiedza o wojennych badaniach nad armią amerykańską. Pojawiły się wprawdzie pierwsze prace o metodologii sondażowej, nie mogły one jednak jeszcze nawet wspominać o badaniach Stouffera, ich autorzy opierali się na amerykańskich podręcznikach sprzed 1945 roku (Mirek 1948) oraz na doświadczeniach Instytutu Gallupa i Czesko-słowackiego Ośrodka Badania Opinii Publicznej (Matejko 1948). W pierwszym napisanym po wojnie podręczniku metod badań socjologicznych, zapisie wykładów wygłoszonych w roku akademickim 1950/1951 na Uniwersytecie Łódzkim Jan Szczepański (1951), uczeń Floriana Znanieckiego, omawiał metody badań we współczesnej socjologii i zapewniał, że techniki standaryzowane i ilościowe oraz sondaże reprezentacyjne odegrają ważną rolę w socjologii; w skrypcie tym wykorzystywał literaturę amerykańską, ale wyraźnie się na nią nie powoływał, być może licząc się z cenzurą polityczną⁴.

W marcu 1949 roku, już w okresie „zimnej wojny” Stanisław Ossowski, wówczas profesor socjologii na Uniwersytecie Warszawskim, jako członek oficjalnej delegacji polskiej wziął udział w Kongresie Intelektualistów na rzecz Światowego Pokoju w Nowym Jorku. W referacie o nauce i edukacji w Polsce pod okupacją nazistowską Ossowski ([1949] 2015) zapewniał, że myśl naukowa nie może rozwijać się nie tylko w czasie wojny – także w warunkach „bezystannej groźby wojny” i „wciąż rosnących zbrojeń”. Po kongresie odwiedził Uniwersytet Harvarda. Poznał tam Pitirima Sorokina („Christian anarchist”) i był w Pracowni Stosunków Społecznych, kierowanej przez Samuela Stouffera. A 9 kwietnia zanotował w dzienniku (Ossowski, w przygotowaniu):

Stouffer. Nie przybył wczoraj na party, obecnie szybko się wyślizgnął. Prawdopodobnie obawia się obcować z delegatem na konferencję pokoju⁵. Otrzymuje wielkie subwencje na badanie od wojska. (Państwo nie może subsydiować nauki, bo nauka jest wolna. Wojsko może). Maszyny do dziurkowania odpowiedzi na ankiety.

Epizod ten trudno nawet nazwać spotkaniem. Z zapisu trudno też sądzić, czy Ossowski słyszał coś o badaniach Stouffera w czasie wojny i o jego książce, która

⁴ Prof. Włodzimierz Wesółowski, który wówczas studiował socjologię w Łodzi, pamięta, że tam dowiedział się o dziele z badań nad armią amerykańską, ale nie pamięta już, na których zajęciach (list z 20 XI 2016).

⁵ Domysł Ossowskiego nie musi być trafny – biograf Stouffera, Joseph Ryan, w liście do mnie tak skomentował tę uwagę: „It isn’t difficult for me to believe that Stouffer ducked out of a party early. While not exactly shy, he preferred smaller gatherings or the quiet of his office” (9 IX 2016).

miała się ukazać za parę tygodni⁶. Mógł słyszeć od Theodora Abla lub Roberta Lynda, z którymi spotkał się wcześniej na Uniwersytecie Columbia. Pochodzący z Polski Abel, uczeń Floriana Znanieckiego, naszkicował mu portret zbiorowy socjologów amerykańskich, a Lynd, który ujął Ossowskiego swymi „postępowymi” poglądami i zainteresowaniem przemianami społecznymi w Polsce, za parę miesięcy opublikuje głośną krytykę badań Stouffera (Lynd 1949).

Katedry socjologiczne na polskich uniwersytetach zamknięto formalnie w 1952 roku, ale do tego czasu biblioteki naukowe mogły otrzymywać i sprowadzać książki z zagranicy. Katedra Socjologii Ossowskiego i Seminarium Socjologiczne na Wydziale Humanistycznym UW miały w swoim księgozbiorze, z daru lub zakupu *Measurement and Prediction*⁷, a potem zdążyły zakupić wszystkie cztery tomy *The American Soldier* – Ossowski wiedział o ukazaniu się dzieła z ogłoszeń reklamowych i recenzji w uważnie czytany „American Sociological Review”⁸. Gdy w końcu 1952 roku zlikwidowano jego katedrę, przemianowaną już na Katedrę Historii Kultury, to jej księgozbiór, w tym komplet *The American Soldier* przekazano do biblioteki nowopowstałego Instytutu Filozoficznego; były to ostatnie współczesne książki amerykańskie, które tam trafiły; pierwsze trzy tomy zaginęły przed 1962 rokiem, czwarty zaś dochował się do tej pory. Polityczna blokada zakupów trwała jednak krótko, bo w końcu 1954 roku biblioteka już Wydziału Filozoficznego zakupiła drugi komplet *The American Soldier*, widać zaczęto myśleć o restytucji socjologii w ramach tego nowego wydziału. Była to jedyna biblioteka w Polsce, która w latach pięćdziesiątych miała komplet *Studies in Social Psychology in World War II*, i jedyna, która ma go nadal⁹.

⁶ Pierwsza recenzja z *The American Soldier* ukazała się w „New York Times” 29 maja 1949 roku; napisał ją gen. James Gavin, dowódca sławionej w bojach 82. Dywizji Powietrznodesantowej (Ryan 2013: 118).

⁷ W archiwum Katedry zachowała się karta katalogowa tej książki, samą książkę widziałem u Stefana Nowaka, który lubił mieć wszystko pod ręką. Nowak pożyczał też swoje książki innym, dzięki temu ocalał tom *Sociological Traditions from Generation to Generation* (Merton i Riley 1980) z dedykacją jego współredaktora: *Stefan – himself a member of this sociological community with appreciation of His scholarly commitment, Bob (Merton) 82 15: 06*.

⁸ W księgozbiorze domowym Ossowskich, obecnie w Bibliotece ISNS UW, znajduje się rocznik 1949 tego czasopisma, w jego dwóch numerach na pierwszych stronach pojawiły się ogłoszenia o *The American Soldier*. Dwa razy pojawiły się też recenzje tego dzieła, a o tym, że Ossowski przeglądał te dzieła recenzji, świadczą jego podkreślenia.

⁹ Wiadomości te oparte są na inwentarzach biblioteki WFiS UW oraz na informacjach uzyskanych z różnych bibliotek krajowych. Kilka bibliotek posiada dwa pierwsze tomy *Studies*: Biblioteka UŁ od 1960 roku, Biblioteka UMK od 1971 roku, Biblioteka UW i Centralna Biblioteka Wojskowa od 1974 roku, a Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego od 2005 roku – ten ostatni nabytek związany jest z rozwojem na UW socjologii wojska i innych „grup dyspozycyjnych”. W kilku bibliotekach, np. Instytutu Socjologii UJ jest ponadto książka Stouffera (1962) *Social Research to Test Ideas*, zawierająca najciekawsze fragmenty *Żołnierza amerykańskiego*.

Odsunięty od nauczania socjologii na Uniwersytecie Warszawskim Stanisław Ossowski prowadził wtedy w domu prywatne – legalne, ale nękanie przez młodych aktywistów komunistycznych seminaria dla swoich uczniów i współpracowników. Referowali i dyskutowali współczesne książki amerykańskie. Hanna Malewska (2003), uczestniczka tych spotkań zapamiętała z nich *Experimental Sociology* Ernesta Greenwooda (1945) oraz „jakiś metodologiczny tom z tych wielkich badań nad armią amerykańską” – chodziło oczywiście o *Measurement and Prediction*. Obie książki pochodziły z dawnej biblioteki katedry Ossowskiego. Z nowszych książek czytali *The Language of Social Research* Paula Lazarsfelda i Morrisa Rosenberga (1955) oraz *Conformism, Communism, and Civil Liberties* Stouffera (1955). Uczyli się z nich metod badań społecznych, „na razie tak teoretycznie, ale z nadzieją na zastosowanie”. Mieli rację, wkrótce bowiem zaczęła się postalinowska odwilż. W 1955 roku w Polskiej Akademii Nauk powstała i rozpoczęła badania nad klasą robotniczą Pracownia Badań Socjologicznych, kierowana przez Juliana Hochfelda, po wojnie pepeesowca, a potem likwidatora socjologii. Marksieści szybko wyzbywali się niechęci wobec metod socjologii amerykańskiej, a w 1957 roku socjologia wróciła na uniwersytety jako kierunek studiów i dziedzina badań. Wraz z nią do akademii wrócili Ossowsky. W socjologii pojawili się, obok uczonych wykształconych jeszcze przed wojną, socjologowie nowego pokolenia. Do Polski zaczęła swobodnie napływać literatura zagraniczna, a wielu czołowych wówczas socjologów wyjechało do Ameryki i innych krajów na stypendia Fundacji Forda. Przywieźli stamtąd aktualną wiedzę socjologiczną, znajomość nowoczesnej metodologii, kontakty osobiste z socjologami zagranicznymi i najnowsze książki.

„Żołnierz amerykański” w wojsku polskim

Po przełomie politycznym 1956 roku, poważne zmiany dokonały się także w wojsku, ich symbolem był „powrót do ZSRR” marszałka Rokossowskiego, od 1949 roku ministra obrony. Zmiany objęły szkolnictwo wojskowe, aparat polityczny i metody propagandy politycznej. Została zreformowana Wojskowa Akademia Polityczna, uczelnia, która kształciła oficerów prowadzących w wojsku pracę polityczną i wychowawczą, nosiła ona imię Feliksa Dzierżyńskiego. Nowy komendant Akademii, pułkownik, a wkrótce generał Adam Uziembło, przedwojenny komunista, jeniec niemieckiego oflagu i więzień polityczny w okresie stalinowskim w programowym artykule w „Wojsku Ludowym”, miesięczniku dla oficerów, pisał w stanowczym tonie, że nie rezygnując z korzystania z marksizmu-leninizmu pracę polityczną w wojsku należy oprzeć na podstawach naukowych. „W dziedzinie socjologii i badań socjologicznych – pisał – musimy wiele nadrobić, aby osiągnąć nie gorszą niż np. w Stanach

Zjednoczonych znajomość rzeczywistych nastrojów i postaw społecznych klasy robotniczej, szerokich mas ludowych, w wojsku – mas żołnierskich” (Uziembło 1957)¹⁰. To nadrabianie zaczęło się szybko.

Już w 1957 roku w WAP utworzono Katedrę Socjologii, na krótko objął ją Jan Szczepański, wówczas profesor Uniwersytetu Łódzkiego. W tym samym roku w „Wojsku Ludowym”, wraz z artykułem komendanta Uziembły pojawiła się obszerna prezentacja badań nad armią amerykańską w czasie wojny, napisana przez Zygmunta Gostkowskiego (1957a) z Uniwersytetu Łódzkiego¹¹. Gostkowski, socjolog z doktoratem z historii, jeszcze przed przełomem 1956 roku interesował się kształtowaniem i badaniem opinii publicznej w Stanach Zjednoczonych i wkrótce miał się stać jednym z najbardziej innowacyjnych badaczy sondażowych w Polsce; oryginalne dzieło Stouffera mógł mieć tylko z biblioteki socjologicznej na Uniwersytecie Warszawskim¹². W artykule w miesięczniku oficerskim omówił organizację badań zespołu Stouffera: sposób budowy kwestionariuszy, ideę próby reprezentatywnej i sposób jej doboru w badaniach w wojsku, napisał jak dbano o szczerłość odpowiedzi, jak opracowywano wyniki badań, jak eksperymentalnie sprawdzano skuteczność propagandy filmowej i jak wykorzystano materiały, doprowadzając do opublikowania „monumentalnego czterotomowego dzieła uważanego za najpoważniejsze osiągnięcie współczesnej amerykańskiej socjologii i psychologii społecznej”. Gostkowski przedstawił te badania tak szczegółowo i pogładowo, że bez sięgania do źródła można było pójść śladem Sekcji Stouffera; przedstawił też amerykańskie badania nad żołnierzem i propagandą nieprzyjacielską oraz badania nad armią w czasie pokoju.

Wkrótce, w 1958 roku, Katedrę Socjologii w WAP objął Jerzy Wiatr z Uniwersytetu Warszawskiego, uczeń Hochfelda, „zaangażowany” marksista, ale i zwolennik modernizacji marksizmu przez asymilację dorobku socjologii i badania empiryczne. Z jego inicjatywy w 1959 roku w katedrze dokonano przekładu dwóch pierwszych tomów *The American Soldier*; na podstawie egzemplarza z biblioteki socjologicznej na Uniwersytecie Warszawskim (Wiatr 2008: 62).

¹⁰ Być może jego upodobanie do nauk społecznych miało początek w obozie jenieckim w Woldenbergu (Dobiegiew), gdzie powstało PPS-owskie „seminarium socjologiczne”, które, w jego słowach, „odebrało reakcji monopol na wykłady i odczyty z dziedziny socjologii” (Uziembło 1967).

¹¹ Z tego co wiem, artykuł ten długo nie był znany historykom socjologii, jako pierwsza odnotowała go Jolanta Lisek-Michalska (2001). Jego autor był bardzo wyczulony na pamięć o swoim dorobku – jak widać, nie bez powodu. Pełny wykaz publikacji Gostkowskiego z tego okresu zob. http://wiki.isns.uw.edu.pl/%C5%81%C3%B3d%C5%BA_-_Gostkowski_Zygmunt_-_publikacje

¹² Biblioteka Uniwersytecka w Łodzi wtedy jeszcze nie miała tej książki, a według informacji uzyskanych w Instytucie Socjologii UŁ nie ma jej także w spuściźnie zmarłego w 2014 roku prof. Gostkowskiego.

Książka ukazała się w czterech woluminach w następnym roku (*Studia*, 1960). Wydał je Zarząd Propagandy i Agitacji Głównego Zarządu Politycznego WP jako numery „Biuletynu Informacyjnego” w „Serii psychologii i pedagogiki wojskowej”. Książka była przeznaczona „do wyłącznego użytku generałów i oficerów WP”, ale była dostępna w bibliotece Wydziału Filozoficznego na Uniwersytecie Warszawskim, bez ograniczeń, w kilku egzemplarzach. Nic nie wiadomo o innych przekładach tej książki na świecie.

W przedmowie do przekładu Wiatr dokonał, trochę szczerzej, trochę rytualnej krytyki książki ze stanowiska marksizmu, wytknął jej autorom między innymi brak analizy klasowej armii amerykańskiej; takie wstępy pisano w Polsce do wielu przekładów zachodnich książek socjologicznych. Co jednak ważniejsze, Wiatr przekonywał o wartości tego dzieła dla socjologii wojska w Polsce. Po pierwsze, pisał, książka ta pokazuje armię amerykańską jako środowisko i instytucję społeczną. Po drugie, pozwala zobaczyć, jak w armii amerykańskiej prowadzi się i wykorzystuje badania socjologiczne. Po trzecie, uczy metodologii badań socjologicznych w warunkach wojska i na użytek praktyczny wojska. O *The American Soldier* w życzliwy sposób pisał Wiatr także w swoich licznych pracach z socjologii wojska, najpierw w *Armii i społeczeństwie* (1960), wprowadzeniu do socjologii wojska; referował tam i uogólniał na inne armie niektóre z wyników Stouffera, np. ustalenia dotyczących hierarchicznej budowy wojska¹³. Warto dodać, że w katedrze Wiatra wydano też powielony przekład prac Morrisa Janowitza (1962), w tym fragmentów książki *The Professional Soldier* – uzupełniały one sprawozdawczą wiedzę z badań nad armią amerykańską o teoretyczne ujęcie wojska jako instytucji społecznej oraz do wiedzy o żołnierzach z poboru dodawały o wiedzę o zawodowych wojskowych.

Można sądzić, że dzięki przekładowi *The American Soldier* oraz jej omówieniom książka ta wśród wykształconych wojskowych była znana, a przynajmniej wielu z nich słyszało o wielkich i ciekawych badaniach socjologicznych nad armią amerykańską w czasie wojny. Nie jestem w stanie powiedzieć, jak ustalenia socjologów amerykańskich w zakresie kształtowania postaw żołnierzy wpłynęły na praktykę wojska polskiego w zakresie szkolenia i dowodzenia, przystosowania żołnierzy do warunków wojskowych, oceny ich morale itd. Bez wątplenia natomiast książka ta wpłynęła na rozwój socjologii wojska w Polsce. Katedra Socjologii, przemianowana na Katedrę Socjologii Wojska podjęła systematyczne badania ankietowe nad różnymi aspektami życia wojska i relacji między wojskiem a społeczeństwem cywilnym; do takich badań zachęcała także

¹³ O badaniach Stouffera Wiatr (1962) pisał też w książce *Wojsko – społeczeństwo – polityka w Stanach Zjednoczonych*, a jej przekład ukazał się w Czechosłowacji. W tamtych czasach książki polskich socjologów były ważnym przENOŚNIKIEM idei i metod „socjologii zachodniej” do „krajów socjalistycznych” (Skovajsa 2016).

oficerów piszących prace magisterskie z pedagogiki wojskowej (Graczyk 1965). Wojsko zlecało też Ośrodkowi Badania Opinii Publicznej, założonemu w 1958 roku, sondaże nad postrzeganiem wojska i oficerów przez społeczeństwo¹⁴. Badania w wojsku, podjęte przez Wojskową Akademię Polityczną kontynuowały inne instytucje badawcze, po likwidacji Akademii w 1990 roku przez wiele lat istniał nawet osobny Wojskowy Instytut Badań Socjologicznych. Dziś badania te, oczywiście, nie są wzorowane na badaniach US Army w czasie II wojny światowej, ale pierwsze impulsy do ich podjęcia pochodziły z Ameryki i są one częścią tradycji, którą *The American Soldier* stworzył. Sama książka jest cytowana w pracach dzisiejszych socjologów wojska, są to zwykle przywołania ogólne i rytualne, służą wywołaniu wrażenia erudycji autorów i podkreśleniu ich związków z tą chwalebą tradycją.

W świecie uniwersyteckim

Najbardziej prominentną pozycję *The American Soldier* zajął na Uniwersytecie Warszawskim. Stało się to przede wszystkim za sprawą Stefana Nowaka, który zyskał status „zmiennej pośredniczącej” we wpływie amerykańskiej metodologii na socjologię w Polsce, a także Stanisława Ossowskiego i Zygmunta Baumana, którzy odwoływali się do badań Stouffera w swych refleksjach i polemikach dotyczących ówczesnej socjologii, w świecie i w Polsce. Także w katedrze Ossowskiego po restytucji socjologii rozważano przekład *The American Soldier*, tłumaczenie tego dzieła widnieje w zachowanym planie prac Katedry¹⁵, ale przekład dokonany w Wojskowej Akademii Politycznej uczynił zamierzone przedsięwzięcie niepotrzebnym.

Stefan Nowak, uczeń Stanisława Ossowskiego, wkrótce po odrodzeniu socjologii stał się czołową postacią w dziedzinie metodologii socjologicznej, a także wcieleniem nowego wzoru socjologii empirycznej. Nowak był tym, który w 1958 roku przeprowadził pierwsze w Polsce akademickie badanie sondażowe „Studenci Warszawy”, raportowane na frontowej stronie „New York Timesa” jako pierwszy *opinion survey* zza podniesionej „żelaznej kurtyny”. Spędził rok akademicki 1958–1959 jako stypendysta Fundacji Forda u Paula Lazarsfelda na Uniwersytecie Columbia i po powrocie prowadził popularne wśród studentów

¹⁴ Gdy „liberalizacja” się skończyła i PZPR postanowiła odzyskać nadwerżoną kontrolę nad naukami społecznymi, to sam Władysław Gomułka potępił organizację partyjną i dyrekcję OBOP za „zatrącanie ideologicznej pryncypialności i politycznej czujności”. Chodziło mu o to, że konsultantem badań prowadzonych dla MON był socjolog amerykański (Herbert Menzel, stypendysta Fundacji Forda, rodem z Czech). Zob. stenogram przemówienia I sekretarza KC PZPR na XIII Plenum KC w lipcu 1963 roku; AAN, KC PZPR, 1255, k. 81–82.

¹⁵ Biblioteka WFIS UW, Archiwum Ossowskiego.

seminaria i wykłady, które były miejscem propagowania nowoczesnej technologii badawczej, Nowak miał znaczący wpływ na model socjologii empirycznej uprawiany w Polsce po 1956 roku (Sulek 1998). *The American Soldier*, badania i książka były tymi, które studiował z uwagą – bezpośrednio, a także z podręczników i innych książek, które się do nich odwoływały: ze *Studies in the Scope and Method of 'The American Soldier'*, wydanych przez Roberta Mertona i Lazarsfelda (1950), z książki Herberta Hymana (1955) *Survey Design and Analysis* i znanego eseju o *Żołnierzu amerykańskim* napisanego przez Lazarsfelda (1949) do „Public Opinion Quarterly”¹⁶.

W dydaktyce uniwersyteckiej badania i książka zespołu Stouffera były dla Nowaka źródłem perswazyjnych i długo pamiętanych przykładów. Aby pokazać, jak zawodne jest poleganie na wiedzy potocznej, Nowak przytaczał ustalenia z *The American Soldier*. Potocznie uważano np. za oczywistość, że żołnierze lepiej wykształceni i pochodzący z miast gorzej sobie poradzą z trudnościami służby wojskowej i stresem bojowym niż żołnierze mniej wykształceni i pochodzący z terenów wiejskich; ludzi z farm i bez edukacji uważano za mniej wrażliwych psychicznie i bardziej przywykłych do trudów życia. Badania pokazały, że jest odwrotnie: żołnierze lepiej wykształceni i pochodzący z miast radzili sobie lepiej. Aby pokazać, jak zmienna pośrednicząca może wyjaśniać zaskakujące zależności początkowe, Nowak (1968) przytaczał wyjaśnienie *dotatniego* związku między wykształceniem rekrutów a chęcią służby wojskowej: żołnierze mniej wykształceni częściej mieli kolegów, którzy z powodu pracy w fabrykach zbrojeniowych byli reklamowani od służby, więc powołanie do wojska wydawało się im niesprawiedliwością ze strony losu. Z badań Stouffera Nowak czerpał też wzory trafnych wskaźników – takim przykładem była dla niego odpowiedź na pytanie, czy na urlopie żołnierze chodzą w mundurach czy po cywilnemu, zachowanie to było wysoce trafnym wskaźnikiem identyfikacji z armią. Dawni studenci Nowaka pamiętają też ciekawy wskaźnik kastowości armii amerykańskiej – podoficerów awansowanych na stopień oficerski zwalniano na dzień ze służby, po czym dopiero powoływano do korpusu oficerskiego!

W empirycznych badaniach społecznych *The American Soldier* pełnił też funkcję podręcznika czy, raczej, przybornika. Pierwszy podręcznik metod

¹⁶ Jeśli wziąć pod uwagę wzajemne wpływy Stouffera i Lazarsfelda (Platt 1986), to ten pierwszy wpływał na Nowaka także za pośrednictwem drugiego. Inaczej niż w przypadku Lazarsfelda, nie można tu jednak mówić o wpływie osobistym. Sądzę, że Nowak nie spotkał Stouffera – nigdy o tym nie wspominał, a miał on (jak wielu!) słabość do opowiadania o swych spotkaniach z wybitnymi socjologami amerykańskimi. Pozostając w tej nieszkodliwej manierze powiem, że w 1984 roku poznałem Louisa Guttmana, profesora Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie; będąc oddanym syjonistą, w 1947 roku rzucił on posadę na Cornell i wyjechał do Palestyny, tym razem badał bojowników żydowskich, a wkrótce żołnierzy izraelskich.

badawczych ukazał się w Polsce dopiero w 1965 roku, gdy cenzura zezwoliła na druk antologii Stefana Nowaka (słowa *reader* nie było jeszcze wtedy w obiegu) *Metody badań socjologicznych*, ale i tak składał się on z przekładów rozdziałów amerykańskich podręczników *research methods* z pierwszej połowy lat pięćdziesiątych, a w wielu z nich odwoływano się do przykładów, doświadczeń i innowacji z badań Stouffera (Nowak 1965). Z ich opracowań pochodziły rozdziały przedstawiające i przykłady ilustrujące dobór wskaźników (Patricia Kendall), kontrolę i interpretację zależności statystycznych (Marie Jahoda i in.), schematy eksperymentalne (William Goode i Paul Hatt, Carl Hovland i in.), analizę struktury ukrytej Lazarsfelda i skalogram Guttmana (Stouffer). Książka ukazała się w nakładzie 5000 egzemplarzy, wielokrotnie wyższym niż liczba wszystkich socjologów i studentów socjologii w Polsce i przez wiele lat była podstawowym podręcznikiem metod badań społecznych, nie tylko dla socjologów, ale także dla pedagogów, psychologów i innych badaczy. Była ważnym przenośnikiem metod użytych i wyników uzyskanych w *The American Soldier*¹⁷.

Przykłady z badań zespołu Stouffera pojawiały się też w innych czytanych książkach tego czasu. Aleksander Matejko (1962: 154–155) w monografii o socjologii przemysłu w Ameryce przywołał ustalenia dotyczące istotnego znaczenia „małych grup” w armii amerykańskiej i rozszerzył je na inne armie (Wehrmacht) i inne duże instytucje (fabryki)¹⁸. Eksperymenty Hovlanda omówił Stefan Szostkiewicz (1961) w wydanym przez WAP skrypcie *Procedury i techniki badań socjologicznych*, a uogólnienia dotyczące konformizmu grupowego sformułował w znanej książce *O zastosowaniach teorii zachowania* Andrzej Malewski (1965).

Szczególnie interesujący jako przykład wędrówki idei metodologicznej jest przypadek skali Guttmana. Wypracowany w badaniach nad żołnierzami

¹⁷ Następnym popularnym podręcznikiem metodologii ukazał się w Polsce dopiero w 1985 roku i był to przekład *Einführung in die Methoden der empirischen Soziologie* Renate Mayntz i współpracowników (1985). Z *The American Soldier* została tam tylko skala Guttmana i załączenie, by w tomie 3 tego dzieła szukać tabel, na których można ćwiczyć analizę panelową. W spóźnionym przekładzie *Practice of Social Research* Earla Babbiego (2003) Stouffer i jego dzieło były jeszcze źródłem wielu cennych zasad metodologicznych i instruktywnych przykładów, ale już w przekładzie nowego i uaktualnionego wydania podręcznika Babbiego (2008), *The Basics of Social Research, Żołnierz amerykański* nie pojawia się w ogóle, a jego autor jest wymieniony tylko kurtuazyjnie. Widać więc, jak praca Stouffera wraz z upływem czasu znika ze świata socjologów.

¹⁸ Referując wyniki badań Edwarda Shilsa i Morrisa Janowitz (1948) przeprowadzonych wśród jeńców niemieckich, Matejko napisał, że „siła armii hitlerowskiej opierała się w dużej mierze na umiejętności integrowania żołnierzy w ramach niewielkich [...] grup pozostających pod kierunkiem podoficerów o wysokich kwalifikacjach społecznych. [...] Dopiero w miarę trwania wojny więź ta osłabła z powodu nadzbyt dużej płynności kadr żołnierskich (wielkie straty) oraz niedostatków dobrze przeszkolonych oficerów”.

amerykańskimi, ten typ skali pojawia się w badaniach Nowaka nad studentami Warszawy. W 1958 roku zapytano ich, „czy należy narażać życie w obronie”: prawdy, godności ludzkiej, rodziny, religii, ojczyzny, przyjaciół, idei społecznej, życia ludzkiego. Nie da się dziś ustalić, czy przypuszczano wcześniej, czy też odkryto niespodziewanie, że odpowiedzi studentów ułożyły się w Guttmanowski, kumulatywny porządek o wysokim współczynniku odtwarzalności: życie ludzkie – rodzina – ojczyzna – godność ludzka – przyjaciele – prawda – religia – idea społeczna. Witold Jedlicki, który to odkrył, inspirując się bezpośrednio *Measurement and Prediction*, uznał, że uzyskana skala nie mierzy fasadowej gotowości do „umierania za”, ale jest skalą „rytualizmu” w podejściu do wartości. A już w trzy lata potem powtórzenie tego pytania wykazało „wrażny spadek popularności wzoru, w myśl którego Polak jest gotów za wszystko życie narażać i głowy nadstawiać lub przynajmniej cenić ową gotowość u innych” (Pawelczyńska i Nowak [1961] 2009). Niestety, kumulatywnego charakteru tej skali nie wykorzystano w analizie, nie przypisywano bowiem badanym *jednej* wielkości punktowej na tej skali, określonej przez najwyższą wartość wybraną. Co więcej, sama analiza Jedlickiego pozostała w maszynopisie, a potem już tylko w pamięci najzupełniej nielicznych, którzy go czytali¹⁹.

Z czasem pomysły z badań i książek zespołu Stouffera stały się częścią praktyki badań społecznych w Polsce, zatarł się ich związek z *The American Soldier*, pojawiły się też polskie badania, do których można było sięgać po przykłady. U samego Nowaka *The American Soldier* został zastąpiony przez *Studentów Warszawy*, a paradygmatyczne pytanie o to, czy żołnierz na urlopie chodzi w mundurze czy po cywilnemu ustąpiło pytaniu „Czy chciałbyś, aby świat szedł w kierunku jakiejś formy socjalizmu?” Na znaczeniu nabrały natomiast teoretyczne implikacje badań nad armią amerykańską. Sprzyjał temu fakt, że w 1962 roku w popularnej antologii *Zagadnienia psychologii społecznej* (Malewski 1962) ukazały się przekłady artykułu Hansa Speiera ‘*The American Soldier*’ and *the Sociology of Military Organization* oraz rozprawy Roberta Mertona i Alice Kitt *Contributions to the Theory of Reference Group Behavior*, oba z wydanego przez Mertona i Lazarsfelda (1950) tomu *Continuities in Social Research: Studies in the Scope and Method of ‘The American Soldier’*; druga z prac ukazała się także jako rozdział wydanej po polsku *Social Theory and Social Structure* Mertona (1982).

¹⁹ „Idealny i dążenia życiowe studentów Warszawy”, świetny rozdział Jedlickiego (w 1960 roku wyemigrował on do Izraela) został pominięty w 50-egzemplarzowym wydaniu *Studentów Warszawy* z 1962 roku, a także w przygotowanym w latach osiemdziesiątych rozszerzonym wydaniu dla PWN, opublikowanym ostatecznie w 1991 roku przez UW (Nowak 1991); szkoda, bo potem maszynopis Jedlickiego, uznany za zbyt obszerny przez redakcję jednego z czasopism socjologicznych, zaginął w obiegu prywatnym.

Z teoretycznych innowacji *Żołnierza amerykańskiego* najbardziej znane jest pojęcie względnego upośledzenia (relatywnej deprivacji). Powiązane z innym ważnym pojęciem – grupą odniesienia, szybko weszło do obiegu, najpierw w socjologii akademickiej, potem w publicznej, a w końcu w publicystyce społecznej. Dziś, oczywiście już nie objaśnia się go przykładem o awansujących, lecz niezadowolonych lotnikach i nieawansujących, lecz zadowolonych żandarmach w armii amerykańskiej²⁰. Pojęcie to rozumiałe jest bez ilustracji, a jeśli już potrzebuje egzemplifikacji, to w okresie transformacji systemowej i rażących nierówności w korzystaniu z jej profitów, przykładów względnego upośledzenia wśród ludzi, którzy sami *skorzystali* na transformacji, jest dosyć, by nie trzeba było sięgać do Stouffera. O żywotności tego pojęcia świadczy fragment rozmowy z ekspertką na temat podłoża zamachów terrorystycznych w Europie w 2016 roku, wzięty z gazety codziennej (Sasnal 2016). Przecistawiając się opinii, że akty terroru są krwawym żniwem „polityki multkulti”, rozmówczyni wyjaśnia:

„Miliony francuskich muzułmanów są nieźle zintegrowane z resztą społeczeństwa. Ale też wielu z nizin społecznych odczuwa tzw. relatywną deprivację. Nie cierpią głodu, jak w Syrii, nie lecą im na głowę bomby, nie podlegają terrorowi reguł wprowadzonych przez islamistów. Ale wystarczy, by włączyli telewizor, a przekonają się, że mają mniej niż inni, żyją gorzej, są biedniejsi i skazani na życiową porażkę. Takie poczucie rośnie, a więc przybysza społecznych i indywidualnych frustracji. To zaś rodzi radykalizm, którzy w przypadku społeczności arabskich może się islamizować”.

Badania i książka Stouffera pojawiły się też w dyskusjach metasocjologicznych w Polsce wczesnych lat sześćdziesiątych.

Stanisław Ossowski napisał wtedy ważną książkę *O osobliwościach nauk społecznych* (1962a). Zawarł w niej krytyczną analizę „nowoczesnej socjologii empirycznej” i jej fascynacji modelem nauk przyrodniczych. Także w Polsce socjologia empirystyczna, bo tak ją nazywał, była modelem uprawiania socjologii, więc Ossowski przeciwstawił jej model socjologii jako nauki humanistycznej. W książce pełno śladów jego spotkań, lektur i doświadczeń z długiego pobytu w Ameryce w 1958 roku²¹. Badania Stouffera nad armią amerykańską pojawiają

²⁰ Choć w lotnictwie awanse były zdecydowanie częstsze niż w żandarmerii, to lotnicy o wiele *gorzej* oceniali system awansów niż żandarmi, gdyż żołnierze w każdej ze służb porównywali się ze swoimi kolegami, a nie z żołnierzami z drugiej formacji; dla tych lotników, którzy awansowali, awans nie był czymś wyjątkowym, a dla tych, którzy nie awansowali, brak awansu był bardziej dotkliwym niż dla żandarmów (Stouffer i in. 1949a: 251–253; Stouffer 1962: 19–26).

²¹ Ossowski na Harvardzie pewnie spotykał Stouffera, ale w jego listach do Marii jest tylko wzmianka o tym, że Stouffer był na jego wykładzie (Ossowska i Ossowski 2002: 610), podczas gdy są relacje ze spotkań z innymi uczonymi.

się u Ossowskiego jako wzorowa reprezentacja socjologii empirystycznej, zarówno ze względu na technologię badawczą, jak i ograniczenia epistemologiczne: zespół Stouffer wypracował wyrafinowaną metodologię kwantytatywną, ale użył jej do badania problemów dotyczących konkretnych zbiorowości, w dodatku wąsko praktycznych.

Ossowski wyraził swoje oceny badań Stouffera cytatami z ocen ich amerykańskich krytyków. Z aprobatą przywołał Pitirima Sorokina (1956: 146), który w *Fads and Foibles in Modern Sociology* napisał, że *Wojna i pokój* Lwa Tołstoja daje „nie tylko bardziej żywy, bardziej istotny, ale także bardziej trafny obraz badanych motywacji”. Sorokin zrobił tak dlatego, że Stouffer otworzył swe dzieło cytatem z Tołstoja, który napisał był, że siła wojska jest efektem jego masy pomnożonej przez „nieznany czynnik x”, a tym czynnikiem jest „duch wojska”, czyli morale, które on, Stouffer postanowił zbadać nowoczesnymi metodami naukowymi. Ossowski uważał też, że współczesne mu „badania typu badań Stoufferowskich” są ambiwalentne moralnie – „mają one udoskonalić technikę skutecznego władania masami ludzkimi wedle powziętych z góry zamiarów” (s. 310). Przywoływał tu, chyba z nadmiernym zrozumieniem opinię Lynda²², że prawdziwy cel badań Stouffera to „znalezienie skutecznych metod podporządkowania setek tysięcy młodych chłopców woli amerykańskiego dowództwa, aby skłonić ich najskuteczniej do nadstawiania głowy za sprawy, które są im obce”. Miał to być przykład, jak badania socjologiczne, inspirowane przez posiadaczy władzy i kapitału wzmagają władzę tych, co już ją posiadają.

W podobnym duchu, i posiłkując się opiniami tych samych dwóch socjologów amerykańskich, badania Stouffera oceniał Zygmunt Bauman (1964). Robił to w *Wizjach ludzkiego świata*, innej czytanej książce tego czasu. Krytykując beztrzęsę, z jaką socjologowie traktują odpowiedzi ankietowe jako informacje o rzeczywistości psychospołecznej, Bauman (1964: 274) z aprobatą cytował słowa Sorokina (1956: 38) z *Fads and Foibles*:

„Badając korelację między wykształceniem próbki amerykańskich żołnierzy a ich wywiązywaniem się z zadań bojowych [Stouffer i jego pomocnicy] nie obserwowali bezpośrednio, ani nie sprawdzali naukowo zachowania ich próbki w walce, ani też nie oceniali go w oparciu o jakiegokolwiek obiektywne, sprawdzalne dane. Zamiast tego zebrali po prostu opinie pewnych autorytetów wojskowych bez najmniejszej próby sprawdzenia ich poprawności”.

²² Ossowski nie podaje źródła tej opinii, pisze tylko, że jest to opinia „sędziwego Roberta Lynda”, który *nota bene* był starszy od niego tylko o pięć lat. Być może Ossowski usłyszał ją od Lynda jeszcze w 1949 roku, ale najpewniej odwołuje się tylko do opinii Lynda (1949) z jego głośnej recenzji w „New Republic”, i to za *The Sociological Imagination* C.W. Millsa (1959).

Krytykując zaś manipulatorski, jego zdaniem, charakter socjologii neopozytywistycznej Bauman (s. 258–259) wspierał się, cytowaną za Millsem (1959), opinią Lynda (1949) o *The American Soldier*:

„Te tomy przedstawiają naukę pożytkowaną z wielką sprawnością dla selekcionowania i kontrolowania ludzi dla celów sprzecznych z ich wolą. [...] W warunkach, gdy takie to obce cele kontrolują stosowanie wiedzy społecznej, każdy postęp w jej łonie przekształca ją w instrument kontroli masowej, a zatem dalszą groźbę dla demokracji”.

Zwraca uwagę, że zarówno Ossowski, jak i Bauman bynajmniej nie informowali swoich polskich czytelników o treści i charakterze *The American Soldier*, pisali o tej książce jako o rzeczy, którą wówczas się znało, ze słyszenia. Ani Ossowski, ani Bauman nie podjęli też próby samodzielnej interpretacji dzieła, a jedynie o Ossowskim wiadomo, że znał je z pierwszej ręki. W przypadku obu autorów zasadniczo nie chodziło o krytykę badań i dzieła Stouffera, była ona tylko argumentem w krytyce pewnego modelu czy stylu uprawiania socjologii, a *The American Soldier* występował jako „typ empiryczny” tego stylu, coś takiego jak rzymski kościół II Gesù dla architektury sakralnej baroku²³. Nazwijmy ją krytyką humanistyczną, gdyż określenie „krytyka lewicowa” ma zbyt silne i zbyt niejednoznaczne konotacje polityczne. I Ossowskiemu, i Baumanowi, jak się zdaje, mniej chodziło o socjologię amerykańską, a bardziej o socjologię w Polsce. Nie krytykowali jej wprost, lecz bardzo pośrednio – pomagając sobie cytataciami z amerykańskich socjologów, krytykowali jej amerykański prototyp. To tak, jakby ci, którym kiedyś nie podobały się budowane w Polsce barokowe kościoły, zamiast wytykać im, że ich ozdobność narusza harmonię i umiar, przytaczali tylko opinie włoskich krytyków rzymskiego prototypu. Nazwisko Stouffera (tak samo jak i Lazarsfelda) symbolizowało wtedy w Polsce socjologię empiryczną, dla jednych „nowoczesność”, a dla innych „inwazję socjologicznego amerykańizmu”; występowało w nazwie typu badań i w nieprzyjemnej liczbie mnogiej „Lazarsfeldowie i Stoufferowie”. W socjologii światowe teorie, metody i nazwiska są narzędziami w lokalnych walkach (Warczuk 2016). To był właśnie taki przypadek.

The American Soldier nie był jedyną książką Stouffera, która cieszyła się uznaniem wśród polskich socjologów. Drugą była wspomniana już monografia badawcza *Conformism, Communism, and Civil Liberties* (Stouffer 1955). Z pewnością ta pierwsza miała stymulujący wpływ na dostrzeżenie i przyjęcie drugiej; w języku metodologii eksperymentalnej taki wpływ nazywamy uwrażliwieniem lub efektem przeniesienia – jeden bodziec warunkuje wpływ następnego. Druga ukazała się i dotarła do Polski właśnie wtedy, gdy kończyła się

²³ W pracach metodologicznych z tego okresu (Lazari-Pawłowska 1958) pojęcie typu empirycznego było ilustrowane przykładami kościoła II Gesù dla kościołów barokowych i Beniamina Franklina dla moralności mieszczańskiej.

stalinowska hibernacja socjologii. Hanna Malewska (2003) zapamiętała, że referowała tę książkę na domowym seminarium Ossowskiego, a wiosną 1957 roku, już w zakładzie Marii Ossowskiej w PAN miała na jej podstawie referat o „metodach przeprowadzania ankiet”²⁴. Gdy zaczęły się ponownie ukazywać czasopisma socjologiczne, w „Kulturze i Społeczeństwie” pojawiło się jej obszernie omówienie, napisane przez Zygmunta Gostkowskiego (1957); recenzent pochwalił Stouffera za „sumienność metodologiczną”.

W szczególności sposób nazwisko Stouffera i obie jego książki pojawiły się na początku lat sześćdziesiątych, w dyskusji nad „ankietomanią” w socjologii polskiej, która przetoczyła się przez tygodnik „Polityka”. Gdy Adam Schaff (1962a), wówczas ortodoksyjny i wpływowy marksista, pod sztandarem walki z „subiektywnym idealizmem” zaatakował badania ankietowe, a badania nad studentami Warszawy w szczególności, to odpowiedział mu między innymi Ossowski. Zgadając się z krytyką nadużywania metody ankietowej, Ossowski ([1962b] 1970) stanowczo sprzeciwił się dyskwalifikacji ankiety jako metody zbierania materiałów w socjologii i jako przykłady znakomitych prac opartych wyłącznie na takich materiałach wymienił *Academic Mind* Lazarsfelda i Wagnera Thielsena oraz *Conformism, Communism, and Civil Liberties* Stouffera, informując w przypisie, że „[p]raca Stouffera dotyczy badań nad patologicznym lękiem przed komunizmem w czasach Mac Carthy’ego i nad konfliktami między pomiędzy kultem wolności obywatelskiej a aprobowaniem metod zwalczania ‘antyamerykańskich tendencji’”. Na to Schaff (1962b): „badania Stouffera okazały się nicością w wojnie koreańskiej”. A Ossowski ([1962c] 1970): „Praca Stouffera, o której wspominałem w swoim artykule, nie ma żadnego związku z wojną koreańską”. Schaff musiał więc słyszeć o badaniach Stouffera nad armią amerykańską w czasie II wojny światowej, a może także o jakichś odniesieniach ich wyników do niedawnej wojny w Korei.

Zakończenie

W przypadku *The American Soldier*, tak jak w wielu innych, działa Mer-tonowska zasada *incorporation by obliteration*²⁵. Metodologia i ogólne wyniki tego dzieła wrosły już w tkankę wiedzy socjologicznej i w potocznej

²⁴ Zob. http://wiki.isns.uw.edu.pl/Pozna%C5%84_-_Malewska-Peyre_Hanna_-_publikacje [dostęp 1.10.2016].

²⁵ Również ta zasada ma swoich prekursorów. W 1957 roku w głośnym eseju „Aktualne i nieaktualne pojęcie marksizmu” Leszek Kołakowski ([1957] 1989) napisał: „Jest to największe zwycięstwo wielkiego uczonego – kiedy zdobycze jego przestają określać odrębny kierunek myślenia, wrastając w tkankę życia naukowego i stając się jego nieodłączną częścią a zatracając istnienie odrębne”.

świadomości socjologów polskich, zwłaszcza młodszego pokolenia zatarł się już związek skalogramu Guttmana i relatywnej deprywacji z badaniami Stouffera nad armią amerykańską w czasie II wojny światowej. Choć najzupełniej nieliczni spośród czynnych dziś socjologów mieli *Żołnierza amerykańskiego* w rękę, to idea, metoda i konkluzje tej książki dotarły do nich pośrednio, na drodze wieloetapowego procesu komunikacji naukowej. Tak zresztą dzieje się z wieloma klasycznymi utworami socjologicznymi, częściej się je „zna”, niż czyta, czyli „zna się” je bez czytania.

Gdy na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych tworzyła się w Polsce socjologia empiryczna, *The American Soldier* było ukazywane nie tylko jako wielkie osiągnięcie, ale i jako perswazyjny dowód wielkich możliwości socjologii. Stefan Nowak jeszcze pod koniec lat sześćdziesiątych przypominał na wykładach z metodologii, jak dzięki tym badaniom amerykańskie dowództwo poznało preferencje żołnierzy na przyszły czas pokoju, a rząd mógł przygotować dla miliona chętnych miejsca w uniwersytetach – i robiło to na studentach wrażenie (Śpiewak 2007). W literaturze przypomina się też, jak badania Stouffera pomogły zaplanować i możliwie bezkonfliktowo przeprowadzić wielką operację demobilizacji paru milionów żołnierzy. Stouffer opracował system punktowy, pozwalający wyznaczyć porządek zwalniania ze służby na podstawie czterech kryteriów: długości służby w armii, długości służby poza granicami, udziału w walce i liczby dzieci (czekających na powrót taty); okazało się, że nawet wśród żołnierzy, którzy nie zostali zwolnieni w pierwszej kolejności, zdecydowana większość uznała ten system za sprawiedliwy (Stouffer i in. 1949b: 520–548; Stouffer 1962: 186–192). Jest to jeden z najbardziej znanych przykładów systemu punktowego jako metody podziału zbioru dóbr niepodzielnych (Lissowski 2012). Dziś w Polsce, po eksplozji Solidarności i implozji systemu komunistycznego wiemy już, że socjologia nie radzi sobie z przewidywaniem systemowych dyskontynuacji tak dobrze, jak z przewidywaniem masowych decyzji indywidualnych. Wiemy też, choćby z doświadczeń parametryzacji jednostek naukowych (Brzeziński 2011; Sulek 2011b), jak trudno jest zaprojektować takie metody dystrybucji dóbr, które zyskałyby akceptację także tych, którzy ich nie otrzymują w ogóle lub w oczekiwanej ilości. Mimo to badania i dzieło Stouffera stały się częścią legendy naukowej, symbolem nowatorskich i udanych badań społecznych.

Szkic o recepcji *The American Soldier* w Polsce warto zakończyć wątkiem porównawczym. Dzieło Stouffera dotarło też do Związku Radzieckiego, i to szybciej niż do Polski, ale kariery tam wtedy nie zrobiło. Już w 1950 roku „Krasnaja Zwiezda”, oficjalna gazeta Armii Radzieckiej zamieściła jego obszerną recenzję (Arbatow 1950)²⁶. W ogólnej opinii recenzenta, powtórzonej za

²⁶ Autorem recenzji jest Jurij Arbatow, być może tak pisał wtedy swe imię Georgij Arbatow, znany później politolog, amerykańista i doradca kolejnych sekretarzy generalnych KPZR.

Lyndem (1949), „praca” (ten wyraz napisał recenzent w cudzysłowie) służyła „zmianie przerażonych poborowych w twardego żołnierza, walczącego w wojnie, której celów nie rozumieją”. Jedyne korzyści z tej książki recenzent widzi w pewnych informacjach o armii amerykańskiej, które można z niej wyczytać – są to informacje o napięciu klasowym między żołnierzami – robotnikami i farmerami a oficerami, o dyskryminacji rasowej, o „ideologicznej obróbce” i oglupianiu (*obalwaniwanije*) żołnierzy i o uprawianej przez nich grabieży, w dodatku popieranej przez dowódców jako bodziec do walki. Autor przywołuje też dane o przyjaznym stosunku żołnierzy amerykańskich do walczącego Związku Radzieckiego i wyraża wiarę, że nikt nie powstrzyma narastającego w USA ruchu na rzecz wolności i demokracji – ani autorzy książki, ani ich panowie. W ZSRR kariery *Żołnierz amerykański* zrobić nie mógł także dlatego, że socjologii tam długo jeszcze nie było, a ponadto sakralny stosunek do Wojny Ojczyźnianej nie pozwalał na naukową analizę własnego doświadczenia wojny i motywacji żołnierzy Armii Czerwonej. Książka *Armia Iwana*, napisana przez Catherine Merridale (2009) na podstawie odblokowanych wspomnień starych weteranów pokazuje, jak inna to była armia w porównaniu z wojskiem żołnierzy-obywateli badanym przez sekcję Stouffera: „Nie umiesz – nauczymy, nie chcesz – zmusimy”.

To, czego socjologia radziecka nie mogła być zrobić z doświadczeniem II wojny światowej, próbuje robić obecnie, inspirując się także *Żołnierzem amerykańskim*. Na początku ubiegłej dekady, już po – przegranej przez ZSRR – wojnie w Afganistanie, na uniwersytetach rosyjskich powstały dysertacje doktorskie, których autorzy chętnie korzystali ze Stouffera i prac innych badaczy amerykańskich. Oto tytuły kilku z nich: *Formowanie tolerancji etnicznej w wielonarodowościowych kolektywach żołnierskich*, *Kolektywne działania uczestników wojny w Afganistanie w kontekście polityki społecznej*, *Zarządzanie konfliktami w siłach zbrojnych*²⁷. To, co jest im wspólne, to przyjęcie, że armia jest instytucją społeczną, dostrzeżenie nieformalnych struktur w wojsku i uznanie zasadniczej roli grup pierwotnych w armii w warunkach wojny, a wszystkie te założenia, dziś dość oczywiste, wywodzą się z *The American Soldier*.

Literatura

- Arbatow, Jurij. 1950. „Amerykański żołnierz”. „Krasnaja Zvezda” 66 i 67 (17 i 19 marca).
- Babbie, Earl. 2003. *Badania społeczne w praktyce*. Tłum. W. Betkiewicz i in. Warszawa: WN PWN.

²⁷ Zob. katalog Rosyjskiej Biblioteki Państwowej: <http://www.rsl.ru/en>

- Babbie, Earl. 2008. *Podstawy badań społecznych*. Tłum. W. Betkiewicz i in. Warszawa: WN PWN.
- Bauman, Zygmunt. 1964. *Wizje ludzkiego świata. Studia nad społeczną genezą i funkcją socjologii*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Brzeziński, Jerzy. 2011. *Kontrowersje wokół oceny jednostek naukowych z obszaru nauk społecznych*. „Kultura i Edukacja” 2: 177–192.
- Converse, Jean M. 1987. *Survey Research in the US: Roots and Emergence 1890–1960*. Berkeley: University of California Press.
- Gostkowski, Zygmunt. 1957a. *Badania socjologiczne w armii amerykańskiej*. „Wojsko Ludowe” 7: 26–32; 8: 25–32.
- Gostkowski, Zygmunt. 1957b. *Stosunek Amerykanów do komunizmu i maccarthyzmu w studium psychologa amerykańskiego S. Stouffera*. „Kultura i Społeczeństwo” 2: 152–165.
- Graczyk, Józef. 1965. *Katedra Socjologii Wojskowej Akademii Politycznej im. F. Dzierżyńskiego*. „Studia Socjologiczne” 2: 317–318.
- Greenwood, Ernest. 1945. *Experimental Sociology: A Study in Method*. New York: King’s Crown Press.
- Hovland, Carl I., Arthur A. Lumsdaine i Fred D. Sheffield. 1949. *Experiments on Mass Communication*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Hyman, Herbert H. 1950. *Survey Design and Analysis: Principles, Cases, and Procedures*. Glencoe, IL: Free Press.
- Janowitz, Morris. 1962. *Fragmety prac z socjologii wojska*. Tłum. H. Szostkiewicz. Warszawa: Wojskowa Akademia Polityczna.
- Jeřábek, Hynek. 2014. *Slavné sociologické výzkumy (1899–1949)*. Praha: Sociologické Nakladatelství.
- Kołąkowski, Leszek. [1957] 1989. *Aktualne i nieaktualne znaczenie marksizmu. W: Pochwała niekonsekwencji. Pisma rozproszone z lat 1955–1968*. Oprac. Zbigniew Mentzel, t. 2. Londyn: Puls, s. 5–14.
- Kraśko, Nina. 1996. *Instytucjonalizacja socjologii w Polsce 1920–1970*. Warszawa: WN PWN.
- Lazari-Pawłowska, Ija. 1958. *O pojęciu typologicznym w humanistyce*. „Studia Filozoficzne” 4: 30–53.
- Lazarsfeld, Paul F. 1949. *‘The American Soldier’ – An Expository Review*. „Public Opinion Quarterly” t. 13, 2: 377–404.
- Lazarsfeld, Paul F. i Morris Rosenberg (red.). 1955. *The Language of Social Research*. New York: Free Press.
- Lisek-Michalska, Jolanta. 2001. *Wybrane problemy sondażowych badań opinii publicznej w Polsce w okresie przełomu ustrojowego*. W: P. Daniłowicz i Z. Gostkowski (red.). *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, t. 10. *Sondaże opinii społecznej: Samowiedza współczesnych społeczeństw*. Łódź: Instytut Socjologii UŁ, s. 13–49.
- Lissowski, Grzegorz. 2012. *System punktowy jako metoda podziału zbioru niepodzielnych dóbr*. „Decyzje” 18: 5–24.
- Lynd, Robert S. 1949. *The Science of Inhuman Relations*. „New Republic” 9: 22–25.

- Malewska-Peyre, Hanna. 2003. *W kręgu Ossowskich*. Rozm. przepr. Antoni Sułek. „Kultura i Społeczeństwo” 2: 71–85.
- Malewski, Andrzej, oprac. 1962. *Zagadnienia psychologii społecznej. Wybór z literatury amerykańskiej*. Tłum. J. Jacobson i D. Jedlicka. Warszawa: PWN.
- Malewski, Andrzej. 1965. *O zastosowaniach teorii zachowania*. Warszawa: PWN.
- Matejko, Aleksander. 1948. *Badania opinii publicznej metodą reprezentatywną. Z działalności Czechosłowackiego Instytutu Badań nad Opinią Publiczną*. „Przebieg Socjologiczny” t. 10: 301–323.
- Matejko, Aleksander. 1962. *Socjologia przemysłu w Stanach Zjednoczonych Ameryki*. Warszawa: PWN.
- Mayntz, Renate, Kurt Holm i Peter Hübner. 1985. *Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej*. Tłum. W. Lipnik. Warszawa: PWN.
- Merridale, Catherine. 2009. *Wojna Iwana. Armia Czerwona 1939–1945*. Tłum. P. Chojnacki i K. Bażyńska-Chojnacka. Poznań: Rebis.
- Merton, Robert K. 1982. *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Tłum. E. Morawska i J. Wertenstein-Żuławski. Warszawa: PWN.
- Merton, Robert K. i Paul F. Lazarsfeld (red.). 1950. *Continuities in Social Research: Studies in the Scope and Method of 'The American Soldier'*. Glencoe, IL: Free Press.
- Merton, Robert K. i Matilda White Riley, red. 1980. *Sociological Traditions from Generation to Generation: Glimpses of the American Experience*. Norwood, NJ: Ablex.
- Mills, C. Wright. 1959. *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.
- Mirek, Franciszek. 1948. *Zarys socjologii*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Nowak, Stefan (oprac.). 1965. *Metody badań socjologicznych. Wybór tekstów*. Tłum. J. Frentzel, P. Graff i S. Nowak. Warszawa: PWN.
- Nowak, Stefan. 1968. *Przyczynowe interpretacje zależności statystycznych w nieeksperymentalnych badaniach socjologicznych*. W: K. Szaniawski (red.). *Metody statystyczne w socjologii*. Warszawa: PWN, s. 91–182.
- Nowak, Stefan (red.). 1991. *Studenci Warszawy. Studium długofalowych przemian postaw i wartości*. Warszawa: Wydawnictwa UW.
- Ossowska, Maria i Stanisław Ossowski. 2002. *Intymny portret uczonych. Korespondencja Marii i Stanisława Ossowskich*. Oprac. Elżbieta Neyman. Warszawa: Sic!
- Ossowski, Stanisław. [1949] 2016. *Edukacja w Polsce okupowanej przez nazistów*. W: *Stanisław Ossowski w pełnym blasku. Suplement do 'Dzieł'*. Oprac. Antoni Sułek. Warszawa: Scholar, s. 135–137.
- Ossowski, Stanisław. 1962a. *O osobliwościach nauk społecznych*. Warszawa: PWN.
- Ossowski, Stanisław. [1962b] 1970. *W sprawie badań ankietowych*. W: *Dzieła*. T.6. *Publicystyka. Recenzje*. Warszawa: PWN, s. 319–322.
- Ossowski, Stanisław. [1962c] 1970. *Jeszcze raz o ankietomanii*. [List do redakcji „Polityki”]. W: *Dzieła*. T.6. *Publicystyka. Recenzje*. Warszawa: PWN, s. 323.
- Ossowski, Stanisław, w przygotowaniu. *Dzienniki*. T.2. Oprac. Róża Sułek. Warszawa: Scholar.

- Pawełczyńska, Anna i Stefan Nowak. [1959] 2009. *Światopogląd studentów w okresie stabilizacji*. W: S. Nowak, *O Polsce i Polakach. Pisma rozproszone 1958–1989*. Oprac. Antoni Sulek. Warszawa: Wydawnictwa UW, s. 71–83.
- Platt, Jennifer. 1986. *Stouffer and Lazarsfeld: Patterns of Influence*. W: *Knowledge and Society. Studies in Sociology of the Culture Past and Present*. T. 6, red. Elisabeth Long i Henrika Kuklick. Greenwood, CT: JAI Press, s. 99–117.
- Platt, Jennifer. 1996. *A History of Sociological Research Methods in America 1920–1960*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ryan, Joseph W. 2013. *Samuel Stouffer and the GI Survey. Sociologists and Soldiers during the Second World War*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Sasnal, Patrycja. 2016. *Dżihad przegrywa, frustracja zostaje*. Rozm. przepr. Paweł Smoleński, „Gazeta Wyborcza – Magazyn Świąteczny” 16–17 lipca, s. 14.
- Schaff, Adam. 1962a. *Ankietomania, czyli o drogach rozwoju polskiej socjologii*. „Polityka” 16: 2–3.
- Schaff, Adam. 1962b. *Jeszcze raz o ankietomanii*. „Polityka” 27: 1–2.
- Schwebber, Libby. 2002. *Wartime Research and the Quantification of American Sociology. The View from ‘The American Soldier’*. „Revue d’Histoire des Sciences Humaines” t. 6, 1: 65–94.
- Shils, Edward A. i Morris Janowitz. 1948. *Cohesion and Desintegration in the Wehrmacht in World War II*. „Public Opinion Quarterly” t. 12, 2: 280–315.
- Skovajsa, Marek. 2016. *The Polish Connection: How the Ford Foundation’s Exchange Program with Poland Affected Czech Sociology of the 1960s*, referat na konferencji ISA RCHS ‘Monuments, Relics and Revivals’, Uniwersytet Warszawski, 6–8 lipca.
- Sorokin, Pitirim. 1956. *Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences*. Chicago: Henry Regnery.
- Stouffer, Samuel A. 1955. *Conformism, Communism, and Civil Liberties. A Cross-section of the Nation Speaks its Mind*. New York: Doubleday.
- Stouffer, Samuel A. 1962. *Social Research to Test Ideas. Selected Writings*. Glencoe, IL: Free Press.
- Stouffer, Samuel A., Suchman Edward A., Leland C. De Vinney, Shirley A. Star i Robin M. Williams, Jr. 1949a. *The American Soldier I: Adjustment during Army Life*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Stouffer, Samuel A., Arthur A. Lumsdaine, Marion Harper Lumsdaine, Robin M. Williams, Jr., M. Brewster Smith., Irving L. Janis, Shirley A. Star i Leonard S. Cottrell, Jr. 1949b. *The American Soldier II: Combat and its Aftermath*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Stouffer, Samuel A., Louis Guttman, Edward A. Suchman, Paul. F. Lazarsfeld, Shirley A. Star i John A. Clausen. 1950. *Measurement and Prediction*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Studia z psychologii społecznej z czasie II wojny światowej*. 1960. Tłum. S. Krakowski, B. Maszłanka i H. Stasiak, red. Jerzy J. Wiatr. „Biuletyn Informacyjny” (Zarząd Propagandy i Agitacji GZP WP). Seria psychologii i pedagogiki wojskowej, 16, 17, 21, 22.

- Sulek, Antoni. 1998. *Stefan Nowak and Empirical Sociology in Poland*. „Polish Sociological Review” 2: 165–176.
- Sulek, Antoni. 2011a. *Obrazy z życia socjologii w Polsce*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Sulek, Antoni. 2011b. *Parametryzacja nauk społecznych 2010*. „Forum Akademickie” 3: 38–40.
- Szczepański, Jan. 1951. *Techniki badań społecznych: konspekt wykładów wygłoszonych w roku 1950/51*. Łódź: PWN.
- Szostkiewicz, Stefan. 1961. *Procedury i techniki badań socjologicznych*. Warszawa: Wojskowa Akademia Polityczna.
- Śpiewak, Paweł. 2007. *Kilka uwag o cudach na pięćdziesięciolecie IFiS PAN*. „Studia Socjologiczne” 1: 33–37.
- Uziembło, Adam. 1957. *O szkoleniu pracowników politycznych*. „Wojsko Ludowe” 7: 3–8.
- Uziembło, Adam. 1967. *Życie polityczne w oflagu II-C*. W: *Nauczyciele w hitlerowskich obozach jeńców podczas II wojny światowej*. Oprac. Władysław Kowalczyk i in. Warszawa: Nasza Księgarnia, s. 112–135.
- Warczok, Tomasz. 2016. *The International Circulation of Ideas: Polish Sociology and the World Field Of Social Sciences (1956–1980)*, referat na konferencji ISA RCHS ‘Monuments, Relics and Revivals’, Uniwersytet Warszawski, 6–8 lipca.
- Wiatr, Jerzy J. 1960. *Armia i społeczeństwo. Wprowadzenie do socjologii wojska*. Warszawa: Wydaw. MON.
- Wiatr, Jerzy J. 1962. *Wojsko – społeczeństwo – polityka w Stanach Zjednoczonych*. Warszawa: Wydaw. MON.
- Wiatr, Jerzy J. 2008. *Życie w ciekawych czasach*. Warszawa: Europejska Wyższa Szkoła Prawa i Administracji.

A Polish Career of *The American Soldier*. A Contribution to the History of Circulation of Sociological Ideas

Summary

The study conducted by Samuel Stouffer and his team in the US Army during the World War II is generally considered to be a founding research of empirical sociology. The book *The American Soldier* (1949–1950) played a major role in the process of development and institutionalization of empirical social research. Joseph Ryan’s monograph *Samuel Stouffer and the GI Survey* (2013) analyzes the history and reception of this research and the book in the United States. This paper goes one small step further. It investigates the reception and impact of this book far away from the US: in Poland. Apart from its purely descriptive value, this paper provides an analysis of the diffusion of sociological innovation.

Key words: „The American Soldier”; Samuel Stouffer; empirical social research; Polish sociology; diffusion of sociological ideas.